

# Розділ I

## ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

Ю.І. Іванова

### СИМВОЛІКА КАЛИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

"Без верби та калини нема України"... З давніх-давен наш народ опоетизував цей кущ, оспівав у піснях, зробив його символом України. Хто зараз не знає знаменитої стрілецької пісні "Ой у лузі червона калина похилилася"? Авторів її — Степану Чарнецькому — на його батьківщині поставлено пам'ятник у вигляді великого калинового куща, що схилив свої гілки. В часи скрути, воєн цей ніжний образ перетворювався на символ боротьби за національну незалежність, визволення від поневолювачів. Мабуть, тому так дбайливо охороняли й доглядали в народі калину. Наруга над нею ганьбила людину. Невиблаглива до кліматичних умов, калина росте майже по всій Україні й у кожному регіоні має свою назву: калина лісова, калина черлена, бамбара, свіба. Багато сіл ще й досі зберігають старовинну назву Калинівка, Калина, навіть жіноче ім'я Якилина було перетворене на більш поетичне Калина.

Калинові кущі саджали біля колодязів, щоб вода була здоровою і смачною, поруч із застільними вікнами після завершення будівництва оселі. Зимою червоні кетяги калини були прикрасою кожного садка, його гордістю, можливо, за це її ще називали в народі "гордовиною". Після перших морозів калинові ягоди втрачали свій гіркуватий присмак і тоді їх охоче вживали в їжу, готуючи найрізнома-

нітніші страви: начинку для пирогів - "калеників", киселі-"калинники", настойки-"калинівки", приправи до м'ясних страв, як ліки від простуди. Калину запікали у хліб, що його брали з собою в далеку мандрівку.

Калина, її образ постійно зустрічається в піснях, казках, легендах, прислів'ях. "Калинове диво", "калинова сопілка", "калиновий міст", "калинова колиска"... Звідки взялася калина? З чим пов'язана така її популярність у народі, така пошана до неї, такі давні образи та символи у народній традиції? Щодо походження калинового куща є різні легенди. Цікаво, що пов'язані вони з історіями про ворожі напади на Україну, татарський полон. Легенда, записана на Поділлі, розповідає, що вирости калинові кущі на тому місці, де загинули в болоті дівчата, які завели туди напасників, рятуючи рідне село: "Побачило це сонце і послало на землю своїх синів — ясні промені, що підняли з трясовини дівчат і оживили їх. Із дівочих кіс стали корені, з яких вирости кущі, що потягнулися до сонця. Тоді сонце післало своїх дочок — зірки ясні, а ті принесли красу — розчесали кущики, викроїли листочки і зав'язали у віночки китиці білих квітів. Рідна земля, за яку загинули дівчата, дала силу і ріст кущам. Та високими вони не вирости, а гнучкими, бо, звісно, — це дівчата. Зате коренастими і непо-

хитними у вдачі своїй, по-дівоцьки ніжними. Послало сонце хмаринку, а вона напоїла кушчии теплим дощем, вмила їх від бруду. Запросило сонце сюди і вітер, який приніс кушчам пісню чарівної дудки... Від болотяного калу назвали ті кущі калиною... Полюбляє вона найкраще болотяні та вологі місця. Цвіте калина, то люди кажуть: "Гарна, як закохана дівчина у вінку". Коли восени вбереться у червоні грона ягід, то мовлять: "Пишна, як дівчина в намисті" або ж "Дівчина червона, як калина, а солодка, як малина". Бо калина насправді має дівочу душу".

Калина була спогадом про рідну домівку, пам'яттю про рідну матір, її турботу — "у лузі калина з квіточками, наче матуся з діточками". Вважалося, що в родині, де зберігається калинова сопліка, обов'язково має народитися хлопчик.

З давніх часів калина була символом дівочої краси, кохання, вірності. Восени, коли дівчата ходили по калину, то біля першого знайденого ними калинового куща вони вели танки, зриваючи ягоди, примовляли: "Поможи, калинонько, бути в парі з миленьким". Якщо під стріхою селянської оселі висіли фона калини, це означало, що в хаті є дівчина на виданні і можна засилати сватів. До речі, таке ж саме значення мали і розписані калиновим квітом та калиновими гронами стіни хати та піч. Вираз "стратити калину" означав, що дівчина втратила свою непорочність, оскільки "калина — символ дорослості дівчини, або повносилої жінки взагалі, тому червона калина часта у весільному ритуалі, де вона означає дівочу чистоту."

Калинові кущі часто садили на могилах. Це була одна з традиційних рослин, які використовувались як при озелененні кладовищ, так і для оздобу одиноких могил у степу чи край дороги. Переважно це були козацькі або чумацькі могили. На могилі висипали пагорб і висаджували калину або вербу, ставили хрест. Чумаки, проїжджаючи валками, мали за звичай щоразу досипати на могилу шапку землі:

*Насипали над чумаком  
Та високу могилу,  
Ой посадили та в головоньках  
Та червону калану?*

Або така козацька пісня: "Стоїть явір над водою" про загибель молодого козака:

*... "Звелів собі насипати  
Високу могилу,  
Звелів собі посадити  
Червону калину.*

*Будуть пташки прилітати,  
Калиноньку їсти,  
Будуть мені приносити  
З України вісті!"<sup>4</sup>*

Цікаво, що з калиною в народній традиції пов'язані різні повір'я, судячи з усього, вона завжди займала одне з важливих місць у народних віруваннях. Варте уваги бодай те, що постійно з калиною асоціюються одні й ті ж моменти з людського життя: кохання, дівоча краса та честь, жінка взагалі, війна і смерть, а також певний зв'язок з потойбічним світом. Це видно хоча б з того, що калину використовували як свого роду надгробний пам'ятник і ця рослина чітко асоціюється в народній уяві з сумом та могилами — навіть майже стереотипними стали рядки "калина похилилась" чи слова про те, що калина сумує, хоча так само зустрічаються і слова, пов'язані з калиною та радістю, щастям, але не так часто, частіше все ж згадується розлука, сум, жалоба.

Варто розглянути деякі моменти в традиційній культурі українців, де так чи інакше використовується калина, щоб спробувати хоч трохи розібратись у надзвичайно цікавій символіці цієї рослини в житті українців. Можливо, доцільно почати саме з ягід калини, оскільки саме вони найчастіше і згадуються в обрядах, щоправда, не завжди саме як ягоди. Кольором вони нагадують кров і, як згадує митрополит Іларіон, вони — "символ крові взагалі, а також крові військової й війни, чому і стали їх символом." Червоний колір — колір крові та війни — є символом військових ще з досить віддалених епох, то ж не дивно, що він зберігся і в символіці калини. До речі, цим можна пояснити і те, чому її використовували як свого роду поховальне дерево, дерево скорботи — колір війни, крові, смерті водночас є і кольором слави, тобто, таким чином, людину, поховану під калиною, прославляли.

Але червоний колір є так само і кольором життя, оскільки червоний асоціюється не лише

<sup>1</sup> Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля. — Львів, 1992. — С. 28.

<sup>2</sup> Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. К., 1991. - С.56.

<sup>3</sup> Чумацькі пісні. — К., 1989. — С 95.

<sup>4</sup> Перлини української народної пісні. — К., 1989. — С 358.

<sup>5</sup> Митрополит Іларіон. Вказ. праця. — С 56.

з кров'ю, що пролилась на війні, але й з кров'ю живої людини, щоправда, будь-яка кров, що пролилась, викликала у наших прашурів містичний жах, бо кров — це життя, і разом з кров'ю життя може витекти, а пролита кров — принести біду. Саме за подібність калинового соку до кольору крові, швидше за все, калина і стала не лише символом жінки, але й так широко використовувалась у весільній обрядовості, причому, починаючи від приготувань до весілля і закінчуючи шлюбною ніччю.

Напередодні весілля готують "гільце" — свого роду священне дерево, яке може бути різним як за розмірами, так і за оздобленням, але одним з необхідних компонентів "гільця" є калина. Так само калина використовується і при виготовленні короваю — священного весільного хліба, що є обов'язковим атрибутом весілля. До речі, саме слово "коровай" Хведір Вовк виводить від слова "кров" і пов'язує його з жертвою, жертвними тваринами, культом сонця. Випікання короваю було досить складним ритуалом, оскільки саме з хлібом-жертвою пов'язувались прикмети про майбутнє подружнє життя, а хліб використовувався в майже всіх етапах весілля, починаючи від сватання та заручин і закінчуючи "перезвою". В шлюбних піснях дуже часто зустрічаються слова "зламати калину", "стоптати калину" тощо; оскільки калина — символ молодої дорослої дівчини, то ці слова означають втрату нею дівочтва, перехід до нового життя:

*Ізсікли калиноньку, зрубали,  
Уже нашу дівоньку звінчали...  
Січена калинонька, січена,  
Вже наша Марусенька звінчана 8  
Стоптай, зламав червону калину,  
Ізвів з ума дівку Марусину...<sup>9</sup>*

Власне, саме з обрядом першої шлюбної ночі або "комори" і пов'язано найбільше згадок про калину. В даному випадку вона уособлює саме кров, що видно з великої кількості шлюбних пісень та примовлянь, наведених Хведором Вовком. Коли молодих залишають в коморі, то молодий примовляє до молодої: "Не журися,

моя мила, час збирати калиноньку та давати подарунки твоєму батькові й моєму." Власне, сам акт першої шлюбної ночі — "комори" — називався "зробити калину". Асоціації калинового соку з кров'ю тут проглядаються якнайкраще, тим більше, що сорочка молодої, яку демонструють батькам і всім присутнім, у весільних піснях називається "сорочка з калиною" або ж "сорочка з квіточками". Червоний колір взагалі є одним з головних у шлюбній церемонії ще до "комори" — він переважає в одязі молодих та у вишивці весільних сорочок, але після того, як молода довела, що вона зберегла своє дівочтво до весілля, червоний колір стає своєрідним символом завершеності весілля: на молоду надягають червоний вінок, на хаті молодого або біля неї ставлять червону корогву, до якої прив'язують пучок калинових ягід, на стіл подають горілку, зафарбовану калиновим соком, батькам молодої на знак подяки за те, що виростили чесну дочку, посилають таку ж підфарбовану горілку у пляшці, до якої прив'язаний пучечок калини. За свідченням Хведора Вовка "...починаючи з цієї хвили, всі пляшки, що в них подають напої, оздоблюють червоними гронами калини та перев'язують червоними нитками. Червоні стрічки мають не тільки на шапках бояр, але й на хустках свах, снідальниць та взагалі всіх жінок, присутніх на весіллі. Старший боярин з свого червоного пояса робить шарф собі через плече, у всіх червоні стрічки, бояри підперезуються червоними поясами, — словом, червона барва панує скрізь..."

Червона барва в цьому разі, здається, має однакове значення у всіх слов'янських та арійських народів, як і взагалі у всіх народів земної кулі. Червона барва веселить і посилює почуття; червоне було скрізь та в усі епохи епітетом сонця, як у найстародавніших народів, так і в сучасних дикунів; червона барва означає принцип плідності та відтворення в природі."

Коли ж молода не змогла довести свого дівочтва — червоний колір зникає з весільного свята, так само, як і "пісня калини" та й сама

Хведір Вовк. Студії з української етнографії та -антропології. — ІС, 1995. — С 236, 240; Українська минувшина. — К., 1993. - С 103, 105.

Хведір Вовк. Вказ. праця. — С. 244.

Там само. — С 255.

<sup>9</sup> Там само. - С 250.

<sup>10</sup> Там само. - С 284.

<sup>11</sup> Там само. - С 285.

<sup>12</sup> Там само. - С 294.

<sup>13</sup> Там само. - С 294 - 295.

калина. То ж у даному випадку ця рослина якраз і уособлює не лише дівчину, дівочу честь, свято, родючість, фалічний культ, але і єднання молоді через кров до роду свого чоловіка. Тобто, тут можна прослідкувати, яким чином червоний колір життя може водночас уособлювати і смерть. Адже багатьма дослідниками зазначалось, що в шлюбних церемоніях є певні моменти, що натякають на своєрідну смерть молоді жінки для свого власного роду і її народження для роду чоловіка. Тим більше, що в даному випадку дуже великий акцент ставиться на "шлюбній крові", а пролита кров — річ, що могла викликати не лише радість, але й жах. До речі, у поховальному обряді, коли ховали неodrжену дівчину, калина і коровай відігравали таку ж роль, що й у весільній церемонії — дівчину "odrжували" бодай символічно. Отже, калина виступає як свого роду "перехідна рослина", символ перехідних етапів в людському житті — від дівочтва до стану жінки, від життя до смерті. До речі, такий зв'язок, можливо, пояснює і присутність калини в родильній обрядовості, знову ж таки — саме ягід. Після пологів, коли святкувались "родини", повитуха, що приймала дитину, готувала "бабину кашу" — солодку страву з яйцями та маслом, це була головна страва ритуального бенкету на честь духів-заступників жінки і новонародженого. Горщик з кашею прикрашали "квіткою" — пучечком житніх колосків і кетягом калини, наприкінці свята його розбивали. Можливо, в давні часи це була жертвна страва, що призначалась Роду та Рожаницям, благодійному началу природи й життя. Такі самі "квітки" виготовлялись і на хрестини; теж готували солодку кашу, розбивали наприкінці учти горщика, розбираючи "на щастя" його черепки, а баба-повитуха кожному з гостей роздавала "квітку" із словами: "Даю вам квітку, щоб наша дитина цвіла, як квітка."

Завершував родильний цикл обряд "зливини" або "зливки", який виконувався на другий (або третій чи сьомий) день після пологів та сороковий день після церковного очищення. Для виконання обряду баба-повитуха наливала у миску води, клала туди ягоди калини, щоб породілля була гарною та здоровою, зерна вівса і зливала цю воду породіллі на руки. Потім, намочивши у воді руку, тричі приклала її до обличчя жінки і казала: "зливаю свою

руку, а твою душу". Після цього лила трохи води з ягодами на сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувались діти, при цьому тій жінці, яка хотіла хлопчика, кидали овес, а хто хотів дівчинку — тій кидали калину.

Знову ж таки, народження людини дуже тісно пов'язане з кров'ю, смертю та потойбічними силами. Породілля вважалась певний час "нечистою", пролита нею кров (як і взагалі жіноча кров) могла принести нещастя, тому присутність в певних родильних обрядах саме калини, як символу крові та перехідних періодів в людському житті, видається цілком зрозумілою.

Отже, калина є рослиною перехідного стану. Сумна, похила, з білим квітом весною та червоними кетягами взимку, вона уособлює життя, кохання, народження, кров і смерть — все те, що якимось чином вибиває людину із звичайного кругообігу життя. До речі, навіть за одним з народних сонників побачити уві сні калину — до хрестин або весілля, тобто і тут видно її своєрідну "перехідну" символіку.

Взагалі, як перехідна рослина, калина зустрічається у народному епосі та фольклорі досить часто, причому іноді трапляються надзвичайно цікаві, незвичайні моменти. Ми звикли до таких асоціацій, як "калина та соловейко", "дівчина-калина", "дівчина-калиновий цвіт", зустріч або прощання закоханих під калиною, уособлення калиною розлуки та туги за коханою людиною. Але ось для прикладу білоруські весільні пісні, де калина називається "нешасним деревом":

*...Рідна матінка свого сина вчить:  
— Поїдеш, сину, по невістоньку —  
Не став коника під калиноньку,  
Бо калинонька — дерево нещасне,  
Корінь калини — річка підмила,  
А середину — черва погризла,  
А цвіт калини дівоньки ламають,  
А ягодоньки пташки клюють...  
— Як поїдеш, Трохимку, женитись,  
Не став коників під калиною,  
Бо та калинонька — дерево нещасне..P*

Тут згадується про те, що калину ламають, але крім того — про те, що вона росте у вологих місцях ("корінь-вода підмила"). Калина — нещасне дерево, її ламають, топчуть, але чи не може вона бути також нещасною через воду?

Ковальчук О.В. Українське народознавство. — ІС, 1994. - С 62.

Українська минувшина. — К, 1993. — С. 169.

Ковальчук О.В. Вказ. праця. — С 94.

Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. — К, 198 ; - С. 238.

Адже вода в народній традиції — життєдайна сила, її пов'язують з урожаєм, родючістю, але в той же час вона є місцем мешкання нечистої сили — русалок, водяних тощо, а крім того — взагалі пов'язується з потойбічним світом. Саме слово "ріка" ми зустрічаємо досить часто у таких висловах, як "ріка життя", "час плине рікою", до речі, якщо згадати народні казки та пісні, то, як правило, козак, покидаючи дівчину, їде за ріку (тут найчастіше згадується Дунай: "їхав козак за Дунай" та інші), за рікою або ж за морем (великий водяний простір) знаходиться потойбічний світ, царство смерті, царство нечистої сили. Іноді ця ріка буває навіть вогняною, а червоний колір, як вже згадувалось, є кольором вогню, крові, життя і смерті.

Можливо, найкраще зв'язок калини з потойбічним світом, з нелюдськими силами та істотами через воду та кров проглядається в такому замовлянні від кровотечі: "тече три ріки під калиновий міст: перша водяна, друга молочна, третя кривава. Я водяну ізоп'ю, молочну споживу, а криваву іспиню, у сірого коня кров ізгоню." Найпоетичніший образ із казок, причому не лише українських, — калиновий міст — в даному випадку є тією межею, яка відділяє здоров'я від нездоров'я, стан кровотечі (а кров є священною) від нормального стану людини, і сама калина є тим деревом, з якого збудований міст, що відділяє берег цього світу, життя і здоров'я від потойбічних поневірянь людської душі. Згадаємо ще один варіант "калинового мосту", що зустрічається в казках зміеборського циклу, причому це властиво як українським казкам, так і російським та білоруським, що говорить про їх давність. В таких казках герой-зміеборець зустрічається на калиновому мосту з породженням потойбічних сил — змієм — і витримує з ним тяжкий двобій, від якого залежить чи врятування країни, чи чарівної дівчини, чи завоювання певної території. У даному випадку такий двобій з нечистою силою може бути відгомном дуже давніх міфологічних уявлень предків сучасних українців, але якраз це і пояснює до деякої міри зв'язок калини з потойбічним світом та його силами.

Калиновий міст, калинова сопілка, що розмовляє голосом загиблої дівчини (казка "Калинова сопілка" ), — це символ незвичайності калини та її своєрідного "перехідного" призна-

чення, як дерева, що супроводжує людину в найважливіші періоди її життя. Не дарма калинові ягоди використовуються в обрядах, пов'язаних з переходом людини в інший стан — народженням, одруженням та смертю. Символізуючи кров, ягоди калини відіграють роль свого роду "відступної жертви", символічної смерті людини та її народження в іншому стані. Під час весільного обряду — це символічна смерть дівчини для свого роду та народження для роду чоловіка, втрата дівочтва та перетворення на жінку. В родильній обрядовості — це, по-перше, народження дитини — перехід ще ненародженої істоти у світ живих людей, а, крім того, — своєрідна смерть матері через народження дитини і відродження її вже в новій іпостасі. У поховальному обряді неодруженої дівчини калина використовується так само, як і в обряді весільному, але в даному випадку її поховальна символіка проглядається вже безпосередньо.

Саме через те, що калина полюбляє вологу, а також є деревом, зв'язаним з потойбічним світом, на тому місці, де вона росла, заборонялось зводити новий будинок, це вважалось вкрай небезпечним. Важко сказати, яка з властивостей калини у даному випадку враховувалася більше, але певне табу, пов'язане з цією рослиною, можна побачити також в інших моментах життя. Не лише будинок не будували на тому місці, де росла калина, але калину, яка таку важливу роль відігравала у весільній обрядовості, не використовували в орнаментіці одягу. Назви малюнку, яка б так чи інакше була пов'язана з калиною, не згадуються, як і саме зображення калини, яке було дуже рідким. В орнаментіці одягу калина поширюється по всій Україні лише з другої половини XIX століття, причому її символіка якраз дуже тісно пов'язана з весіллям, дівочою честю, коханням, а також здоров'ям та життям взагалі. Саме так зараз трактується зображення калини на одязі, причому досить часто — на весільному.

Багатою є символіка калини в українській традиції. Похилий кущ на козацькій могилі, калинова сопілка, що промовляє до чумака дівочим голосом:

*Ой, помалу-малу, чумаченьку, грай,  
Та не врази мого серденька вкрай.  
Мене сестриця з світу згубила —  
Ніж у серденько та й устромила.<sup>21</sup>*

<sup>18</sup> Ковальчук О.В. Вказ. праця. — С 114.

<sup>19</sup> Українські народні казки. — Львів, 1971. — С. 236 — 239.

<sup>20</sup> Українська минувшина. — К., 1993. — С 21.

<sup>21</sup> Українські народні казки. — Львів, 1971. — С. 237.

Калину народ згадує дуже часто, і коли сумно, і коли весело — варто згадати жар-тівливі пісні та пісні про кохання. Поетичні образи яскравих кетягів у народній уяві зв'язались і з життям, і зі смертю, вони перейшли у творчість українських літераторів. Варто згадати "Лісову пісню" Лесі Українки, де кетяг калини на грудях у Мавки був водночас своєрідним символом її життя, її крові.

Навколо цього дерева створився своєрідний ореол таємничості, загадковості, оскільки саме через калиновий міст можна було потрапити у потойбічний світ, червоні ягоди уособлювали кров, життя і боротьбу, калину пов'язували, певно, колись і з обрядами ініціації, оскільки це також були певні перехідні періоди в житті людини. Постійно присутня у весільних піснях та дійствах, калина асоціювалась не лише з чистотою дівчини, але і з її переходом у стан заміжньої жінки, зміною батьківського роду на рід чоловіка, фактично — з народженням її вдруте. Калина стала у народній традиції символом переходу та потойбічного світу, перехідних моментів у людському житті, які пов'я-

зувались з пролиттям крові, смертю, народженням. Смерть на полі бою, загибель козака, смерть чумака — це також асоціювалось з використанням калини при похованні. Калинові кетяги, що нагадують кров, ставали символом повстанців, символом боротьби за незалежність. Ягоди калини символізували дівчинку, жінку, але калинова сопілка — символ хлопчика, чоловіка, який має народитись в родині, де сопілка зберігається.

Надзвичайно цікавою є символіка калини в традиційній культурі українців, надзвичайно багатою була її символіка. Калинові гаї та садочки, кущі калини біля колодязів та хат, вода, міст, весілля, народження — скрізь ця рослина українцями сприймалась як священна, сакральна. "Без верби та калини нема України" — ще й досі ця народна мудрість не втратила своєї важливості. Ми поступово відходимо від старих традицій, забуваємо старовинні обряди та пісні, але калина назавжди залишиться для нас символом України, її поетичності, волелюбності та прагнення до незалежності.